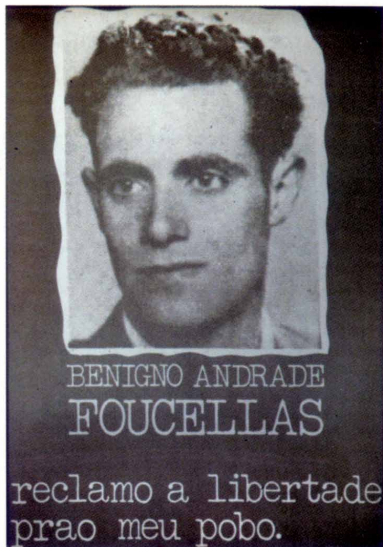

Uxío-Breogán Diéguez Cequiel

...o franquismo respondeu sempre con violencia á reconciliación, coa represión... Ás lexítimas aspiracións de soberanía e independencia do noso pobo, coa hipoteca do noso territorio. E ás nosas ansias de liberdade doa tiranía.

Comandante Soutomaior

Cando noutrora nos suxeriron a posibilidade de presentar un relatorio sobre o Partido Galeguista e a guerrilla antifranquista, diante do que ía ser o *Congreso sobre a Guerrilla Antifranquista* (A Coruña, 2011), dúbidas varias xurdiron. E é que son esas dúas realidades que temporalmente non coinciden no tempo. O xenuíno PG, aquel enmarcado no tempo republicano, ficaría esmagado pola reacción fascista a partir do verán/outono do 1936 e a denominada guerrilla iríase conformando a partir de finais do 1939.

Como xa afirmara naquel encontro, entendo que cómpre falarmos do patriotismo/nacionalismo galego e a resistencia armada fronte ao Golpe militar reaccionario de xullo do 1936 e fronte unha ditadura franquista conformada a partir do 1939.

O NACIONALISMO GALEGO E OS ANTECEDENTES AO GOLPE MILITAR. O nacionalismo galego ficaba a

O nacionalismo galego e a resistencia armada fronte ao golpe militar e a ditadura franquista (1936-1963)

mediados dos anos trinta do pasado século nunha liña expansionista. Representado polo Partido Galeguista (PG), este movemento filtrara en amplas capas sociais un macizo sentir patriótico que, mesmo, se deixaba sentir no anarquismo, socialismo e comunismo na Galiza¹. Se ben diante da súa creación o PG contaba cuns poucos centos de cadros que proviñan de pequenas agrupacións partidarias e irmandades e partidos locais de corte patriótico, pasados a penas cinco anos xa contaba con máis de cinco mil activos². Na práctica, estamos diante da conversión dunha organización de cadros nunha organiza-

ción de masas. Unha estrutura cunha implantación de relevo no conxunto do país, recollendo parte do legado que, mesmo, o agrarismo, cun fortísimo arraigo, tiña desde finais do XIX e as primeiras dúas décadas do século XX. Neste sentido, o PG faría especial fincapé en aumentar o seu peso e influencia social a través de diversas e, ás veces ben complexas, operacións, caso da compra de *El Pueblo Gallego*, ou campañas para as que mobilizou a centos de militantes e simpatizantes en favor do Estatuto, verdadeiro *cabalo de batalla* do PG ao longo da II República no horizonte dun 'Estado Galego libre'³, en que republicanismo e federalismo/confederalismo ficarían xunguidos.

Aliás, o nacionalismo organizado naquela nova estrutura nacida en Pontevedra no marco da VII Asamblea Nazionalista, foi quen de artellar unhas Mocidades Galeguistas que xuntarían centos de rapaces arredor "da promoción e a conquista dunha conciencia nacional"⁴ no camiño dunha 'Terra libre', tendo como partida esa experiencia e referencia previa que foron os Ultreyas⁵.

1 Obsérvense, nesta liña, os casos paradigmáticos de Xaime Quintanilla, alcalde socialista de Ferrol do Partido Socialista Obrero Español (PSOE), fundador e primeiro conselleiro das Irmandades da Fala da devandita localidade ou de Benigno Álvarez, líder do Partido Comunista de España (PCE) na Galiza, quen deu, ao longo da súa vida, probas contundentes do seu patriotismo galego.

2 Véxase Beramendi González, J. (2007) *De provincia a Nación*, Vigo: Xerais [p. 896]. En comparativa coa actualidade, debemos indicar que esta cifra fica próxima a que ten hoxe en día o nacionalismo maioritario representado polo Bloque Nacionalista Galego (BNG), o que nos indica que aquel nacionalismo representado polo PG contaría á altura de xullo do 1936 cunha forza nada desdeñábel.

3 Tal e como rezaba o primeiro punto do *Anteproyecto de Estatuto da Galiza*, Pontevedra, Imp. Casa Antunez, 1931 [p.14].

4 Illa Couto, x. (1996), En 'Introdución', *Guieiro*, edición facsímil, Compostela: Consello da Xuventude de Galicia [p.8].

5 Diéguez Cequiel, U-B. (2003) *Álvaro de las Casas. Biografía, obra e documentos*, Vigo: Galaxia.

"Galiza", Boletín do Bloque Nazonal Republicano Galego editado en Franza pola parte do exilio europeo enfrontado a Castelao

a S. de N. aseguraría a nova categoría de nación no exterior"⁶.

O NACIONALISMO GALEGO, O GOLPE MILITAR E A RESISTENCIA ARMADA. Con efecto, deuse un Golpe militar reaccionario españolista naquel mes de xullo do 1936 que levaría a unha ditadura de catro décadas. Naquela altura, o alcalde da capital galega era o nacionalista Ánxel Casal, así como nacionalista, entre outros, era o alcalde de Bueu Johan Carballeira. O Partido Galeguista contaba con máis de cinco mil afiliadas e aliados e viña de librar con éxito o proceso plebiscitario a favor dun Estatuto para Galiza, como marcamos.

Naquelas localidades onde o movemento soberanista galego tiña presenza, esta realidade faría parte da resistencia ao devandito golpe, ás veces, mesmo, estando á súa fronte. En Pontevedra, por exemplo, o secretario de organización do PG será un dos principais responsábeis da resistencia civil e armada. Será paradigmático o comportamento de Alexandre Bóveda neste sentido, ao realizar unha firme defensa da orde establecida por consulta popular. Segundo os diversos testemuños con que levamos traballado para recrear o percorrido biográfico de Bóveda no seu tempo, podemos afirmar que este foi determinante na defensa republicana e das liberdades no marco da cidade e contorna de Pontevedra. Afirmaba Evaristo Mosquera, compañeiro daquel e represaliado pola súa militancia galeguista, que aínda sendo⁷:

"...moitos detalles que esquecín e outros que descoñezo, [cómpre] dicer,

No relativo ao devandito traballo impulsado e realizado en favor do Estatuto de Autonomía, cómpre lembrarmos como, á altura do 17 ao 19 de decembro do 1932, ese nacionalismo foi quen de botar adiante o texto estatutario que tería de ser plebiscitado polo pobo galego e que ficou conxelado até o 1936 –en base á vitoria reaccionaria españolista nas eleccións de novembro do 1933 ás Cortes españolas–; un encontro no que o pobo galego, a través dos seus representantes municipais, maioritariamente votou a favor do Estatuto, ratificando esta posición en xuño do 1936. Estes resultados, desde o primeiro día, foron combatidos pola dereita e o españolismo, en canto que se vinculaba directamente os Estatutos catalán, vasco e galego coa independencia, nesta caso da Galiza e, en consecuencia, coa 'desmembramento' de España. De aí que o españolismo se inclinara por aquilo dunha 'España Roja antes que Rota', dándoo

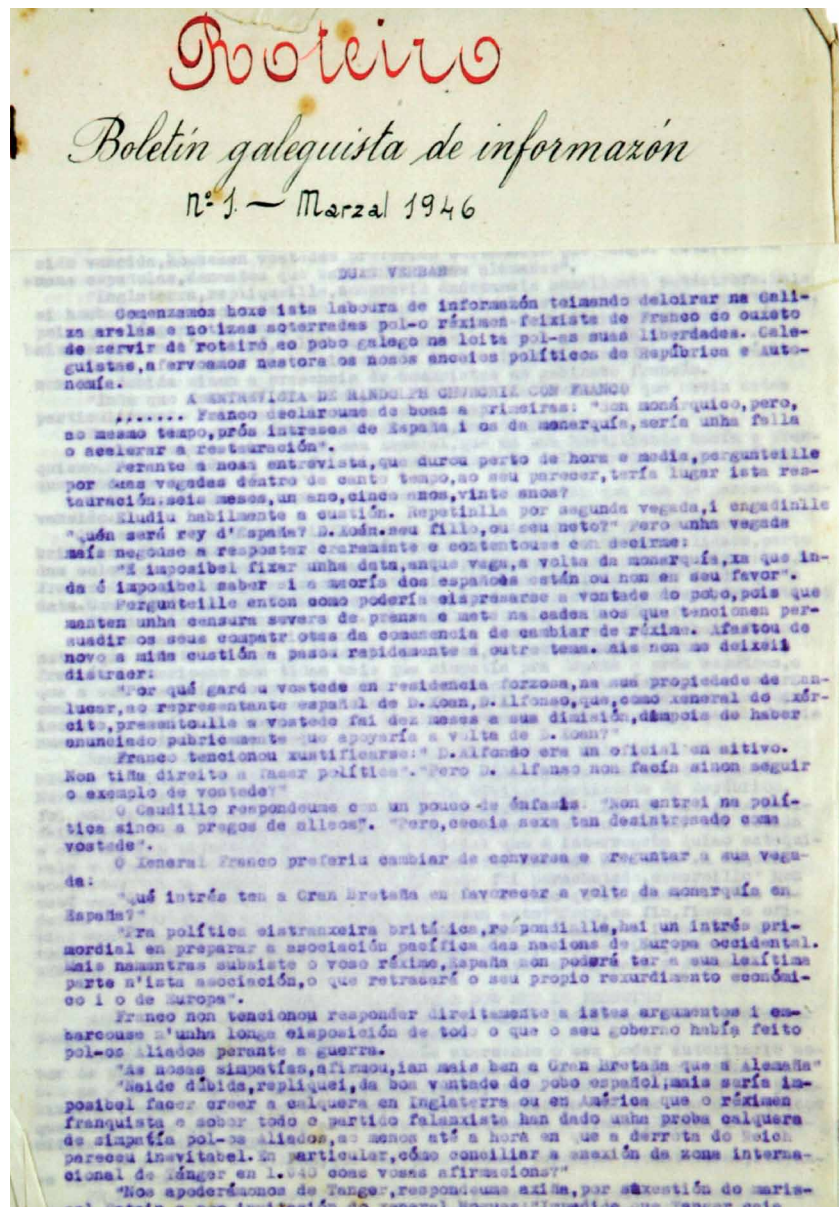
se unha campaña mediática brutal en contra da República, a esquerda e o nacionalismo catalán, vasco e galego, campaña da que sería bo exemplo a nivel español o diario ABC ou, na Galiza, o voceiro ultrafascista español *Unidad*.

Ora, non era esta unha realidade que sorprendera o soberanismo daquela altura. Son esclarecedoras a este respecto as palabras que desde o nacionalismo galego escribía Daniel Castelao nunha carta pouco coñecida a Alexandre Bóveda en relación á viaxe galeuzcana do primeiro por Cataluña –en verán do 1933, e unha súa conversa con Cambó relativa á realidade política española e á entrada do noso país na Sociedade de Nacións:

"Pareceulle moi ben [a Cambó] que se falase con Maciá para que él interveña perto de Azaña. Consultado no tocante á nosa entrada na S. de N. Dixo que non-a considera, hoxe por hoxe, eficaz e necesaria; pero en previsión de que poida vir unha ditadura,

- 6 Daniel Rodríguez Castelao, Madrid 14 agosto 1933. *Centro de Estudos e Documentación Alexandre Bóveda* (CEDAB), Sig. 1/97.
- 7 Militancia pola que sufriu Mosquera, presidio na Illa de San Simón durante anos. Véxase Mosquera, E. A. (2006) *Catro anos a bordo dunha illa. Memoria dun preso en San Simón, ou un estraño xeito de vivir a nosa guerra civil*, Vigo: A Nosa Terra.

"Roteiro", órgano do Partido Galeguista no interior, 1946

porque é de xustiza, que a única organización governamental que existiu na nosa cidade, partiu de Bóveda e do capitán de Asalto Sr. Rico"⁸.

E así foi que, por suxestión de Bóveda, e co respaldo do Goberno Civil, foron de inmediato interceptados os servizos postais e de telégrafos, dos que se encargaría de contado esoutro cadro do PG, Víctor Casas, antes de que os facciosos se fixesen con eles. Realidade da que boa conta darían os fascistas diante da detención de grande parte dos devanditos resistentes e a definitiva toma de Pontevedra días despois do inicio do Golpe. Diante do xuízo sumaráisimo que se celebraría cara ao 14 de agosto, afirmárase que ao longo do serán do 20 dese mes:

"...se estaban concentrando armas recogidas por las elementos de las organizaciones marxistas en las armerías de las Capital [Pontevedra] y de las poblaciones de la provincia, y se armaba a dichos elementos, peligrosos todos ellos por su actuación y significación societaria, en el edificio y oficinas del Gobierno Civil... todo ello con ánimo de hacer frente a la posible acometida de las Fuerzas del Ejército ... en todas estas actividades y como elemento dirigente figuraba D. Alejandro Bóveda, empleado de Hacienda..."

Por isto, mais desde logo polo traballo feito durante a II República en relación á consecución dun estadio de soberanía para Galiza, Bóveda foi sentenciado a morte, pena executada o 17 de agosto do propio 1936. Coma el, Víctor Casas, Xohán Xesús González, Johan Carballeira ou Ánxel Casal, entre tantos outros, militantes nacionalistas, así como anarquistas, comunistas, socialistas, etc., tras esta aniquiladora onda represiva que os fascistas impuxeron sobre o noso país, á primeira hora, a aqueles activistas que lograran non ser asasinados ou ficaban presos ou agochados ou camiño do exilio.

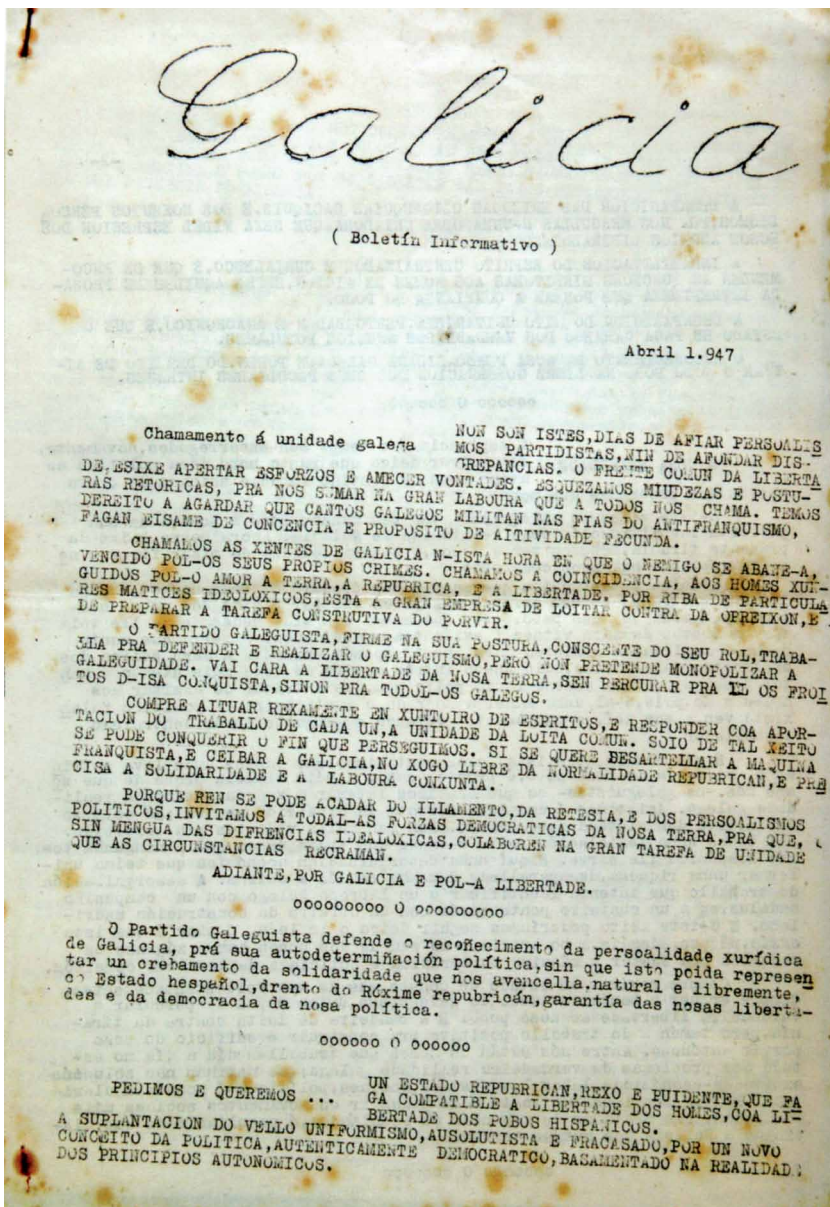
Entre os agochados podemos achegarnos a un prometedor mozo, o único que era militante das Mocidades Galeguistas e do PG en paralelo á altura do 1936. Era Francisco Fernández del Riego que, nunha entrevista, falaba hai anos das penurias polas que tiveran que pasar aqueles que non se sumaran activamente ao novo réxime, tempos nos que, dicía o mariño: "...axeitámonos ás circunstancias porque eran insuperábeis"⁹. Circunstancias enmarcadas nun contexto bélico en

que non había marxe para matinar sobre unha hipotética reorganización do nacionalismo tras a súa queda, senón en librar da detención e/ou morte segura, cousa que nos aseverou Del Riego ou Avelino Pousa Antelo, tamén da FMG, en diversas ocasións. Só a partir do primeiro franquismo, nomeadamente a partir de mediados dos anos corenta, e a partir do capital humano que escapara da barbarie fascista, tentábase ultrapasar aquel marco represor. Na liña do que afirmaba noutroa o propio Del Riego:

"...chegamos a xuntarnos todos os coñecidos en tertulias de cafés desaparecidos como Derby ou Savoy. Estabamos Maside, Paz Andrade, [...] e outros que viñan esporadicamente.

8 Mosquera, E.A. (1984) *Cuatro años a bordo de una isla*, Sada: Edicións do Castro [p.29]

9 Carballa, X (1995) 'Francisco Fernández del Riego, 'o medo que pasamos non se pode crer'', en *As horas secuestradas. Vida cotiá no franquismo*, Vigo: A Nosa Terra [p.26].

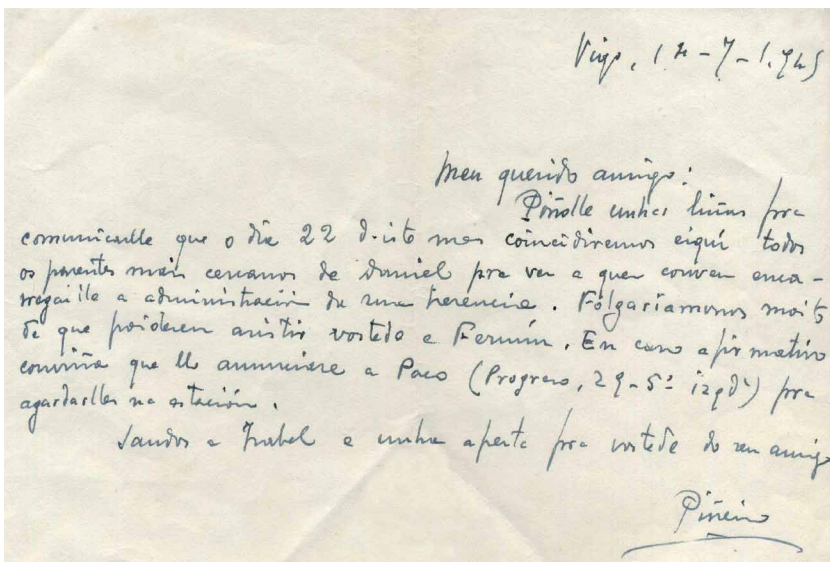

Arriba, "Galicia", boletín do Partido Galeguista, 1947. Abaixo, convocatoria clandestina do Partido Galeguista á xunta de Coruxo, 1945

Falabamos con medo, en voz baixa e só coa xente de confianza, da situación. Cando chegaba alguén dubidoso tratábase de temas xerais."¹⁰

Unha dinámica con que se resucitaría o PG no país, aínda que non sen polémica, dada a falta de comunicación e entendemento coa comunidade exiliada en América do Sul e a liña política desenvolvida, ben distinta á daquel partido soberanista republicano capitaneado por Bóveda e Castela. Con todo, nesta reorganización non sabemos de tentativa de resistencia armada algunha. En termos políticos, probabelmente o feito de que varios destes cadros do galeguismo foran explicitamente anticomunistas, nomeadamente Ramón Piñeiro, e daquelas a resistencia armada en marcha ficara impulsada en boa medida polo Partido Comunista de España (PCE), explicaría en boa medida esta realidade, máxime a partir do 1950, cando vai esmorecendo, aliás, o movemento guerrilleiro e aqueles impulsan a Editorial Galaxia, imbuídos de cheo nunha estratexia políticocultural que, malia a todo, ficaría arredada da liña do Consello de Galiza, goberno galego no exilio, liderado polo exdeputado e líder nacionalista, Daniel Castela.

E é que aquel fora un tempo no que, tal e como afirma o historiador Bernardo Máiz nun traballo pioneiro sobre a cuestión que nos ocupa e máis alá: "...de posturas culturais que certos galeguistas artellaron desde 1950, [cando] a única forma verdadeira de oposición ao franquismo na Galiza daquel tempo foi a loita armada [sendo]... o PCE ... a única forza política que mantivo ese combate"¹¹, xunto cun número relevante de combatentes anarquistas que mesmo chegaron a impulsar algunha agrupación guerrilleira, para alén de facer parte

10 *Ibidem*
 11 Máiz B. (1987) "A resistencia armada ao franquismo", in *Os anos despois* (1936-1953), [A Nosa Historia 2], A Nosa Terra: Vigo [pp.4-7]

Castelao, como Ministro, participa na comisión oficial do Goberno republicano, presidida por Augusto Barcia Trelles, ministro de Facenda deste Goberno Giral, na visita a UNESCO en 1946

de varias, tal e como Dionísio Pereira e Eliseo Fernández estudaron.¹²

EXILIO, RESISTENCIA NACIONAL E INTERNACIONAL. Unha vez os golpistas acabaran coa resistencia que nun inicio se lles presentara en xullo do 1936, imporán a súa orde. Como pano de fondo, milleiros de asasinados, encarcerados, fuxidos e exiliados.

Aínda que o contexto era desolador, naquela primeira hora, boa parte das e dos que fuxiran da barbarie tiñan o pensamento posto nunha final vitoria republicana. Para o caso de Ourense, por exemplo, aínda que realidade extensiva para case todo o rural galego¹³, indicaba neste sentido Julio Prada como: "...a finais de xullo aínda continuaban agachados nos montes dos arredores de Ourense numerosos grupos en actitude de organizarse coa esperanza de que a rebelión militar fose prontamente sufocada polo Goberno da República."¹⁴

Ao veren aqueles agochados que os golpistas non eran aplacados, ao contrario, boa parte deles desenvolverían un traballo de organización armada. Creouse a denominada guerrilla. Así, como lembraba o exiliado González Gómez Caridad, era esta realidade a última esperanza para reverter a realidade vitoriosa franquista, esperanza acentuada no marco da II Guerra Mundial, en que o obxectivo: "...no podía ser otro que la resistencia a ultranza en espera de que la victoria de los aliados diera al traste con el gobierno franquista, pues con el ejército de la República vencido y el poder del nuevo régimen consolidado ninguna

esperanza podía haber si esta victoria no se producía."¹⁵

Como marcou hai décadas Bernardo Máiz, estudou Víctor Santidrián e afirmou rigorosamente Helmut Heine¹⁶, esta realidade armada levou eminentemente a marca do PCE. Con todo, non significa isto que na resistencia armada non houbera outros idearios e militancias presentes, nomeadamente socialista, anarquista e galeguista. A respecto destes últimos, unha cifra indeterminada de nacionalistas galegos participaría na resistencia e loita armada fronte aos facciosos. Entre estes podemos falar do concelleiro galeguista de Vilamaior, Xosé Varela, que, desde o 1936 até o ano 1941, estaría escapado no monte e participaría da guerrilla, actuando despois deste ano e unha vez conseguira facer vida 'normal' como enlace da IV Agrupación¹⁷, ou do soberanismo

ta galego, Xosé Velo Mosquera, líder das Mocidades Nacionalistas Galegas (FMN)¹⁸, quen, cara ao 1943 e tras ser amnistiado após a súa detención no 1936, facía parte da Frente Libertador Galego até a súa detención de novo no 1944.

Un outro caso que traer aquí á colación é o da evolución dun home de ampla formación castrense como Xosé Fernández Vázquez, que evolucionaría desde o socialismo ao soberanismo galego, pasando pola súa militancia no PCE. Este tamén tería unha importante presenza naquela resistencia. Logo de estar apartado da carreira militar, volverá á súa profesión por petición do Ministerio de Guerra republicano. Unha vez é chamado a se mobilizar en xullo do 1936, Xosé Fernández é ascendido a tenente de navío para se facer cargo da defensa da Ría e bisbarra de Arousa de que era natural. Podemos seguir a súa traxectoria naqueles anos e máis adiante a través duns datos biográficos aínda inéditos recollidos por Xurxo Martínez Crespo da man de declaracións e escritos do fillo daquel militar e guerrilleiro, o fo-

12 Pereira, D. e Fernández, E. (2006) *O movemento libertario en Galiza*, Vigo: A Nosa Terra [pp. 105-107 e 140-147]

13 É de interese a este respecto, tamén, ollar a obra de Souto Blanco, M.J. (1998) *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada: Edicións do Castro.

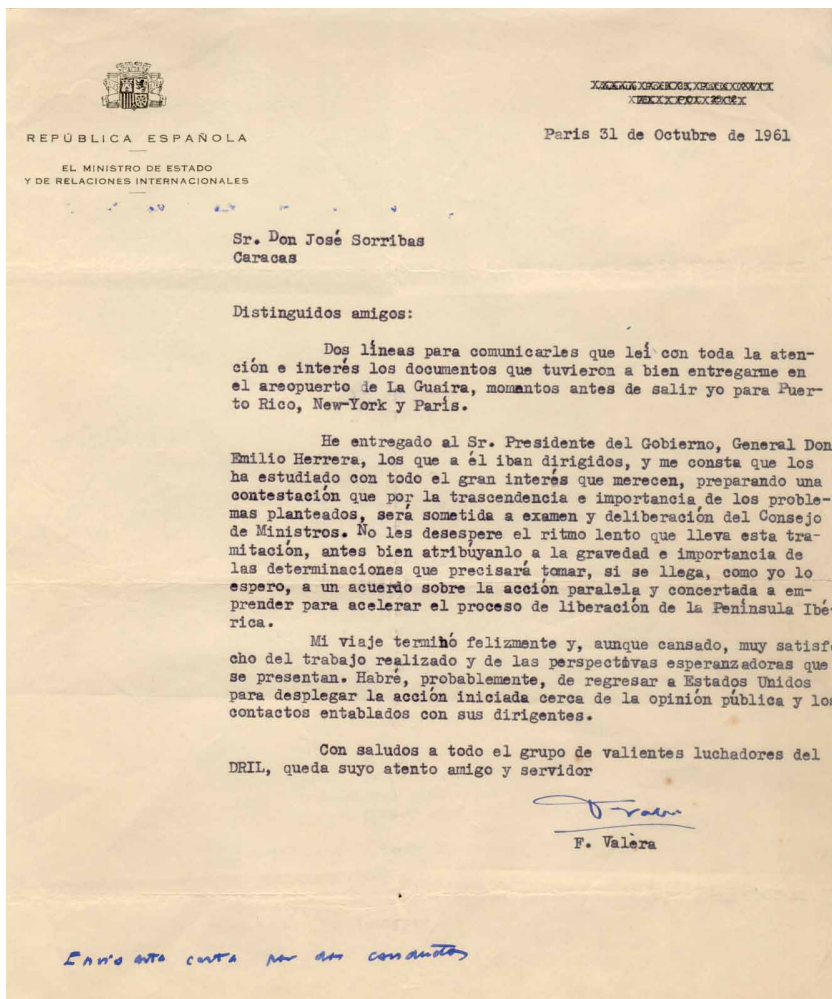
14 Prada Rodríguez, J. (2004) *Ourense, 1936-1939. Alzamento, Guerra e Represión*. Sada: Edicións do Castro [p.72].

15 Gómez Caridad, G. (2004) *Renacer de esperanzas. Memoria de Antón Dopazo en la Guerra Civil Española*, Venezuela. Disponível en: <<http://encontrarte.aporrea.org/libros/1/16.html>>

16 Véxase Bibliografía.

17 Maiz, B. (1988) *Galicia na II República e baixo o franquismo*, Vigo: Xerais [pp.184-185].

18 Reconversión da Federación de Mocidades Galeguistas na súa asemblea do verán de 1936.

Carta do Ministro de Exteriores da República ao DRIL

tógrafo Federico Fernández Ackerman. Neses apuntamentos achegámonos á difícil tesitura que tiveron que encaras e os demócratas, exemplo dunha: "... loita desigual, perdida irremisiblemente de antemán. [Onde abundaban] As covardías, defeccións e incertezas de certas institucións armadas, [levando, na maior parte dos casos] a resistencia ao fracaso". Realidade diante da que Fernández Vázquez non se renderá, procurando: "...o que non consegue coas súas forzas regulares ... cun grupo de civís...". Así será cando Xurxo Fernández dea cunha organización miliciana que tentaba axir para facer fronte á reacción fascista nos montes arousáns, ao aproveitar o que fora alférez de navío o seu coñecemento da zona. Botando man de amizades e coñecidos con que sabía podía contar de cara a artellar a necesaria resistencia, desde o 2 de agosto do 1936 pasa á loita guerrilleira onde será coñecido como 'O Noé', chegando a organizar preto de medio cento de

homes e mulleres que manterían: "... meses de constante e arriscada acción nas montañas do Barbanza [levando a loita, mesmo]... até as praias da ría de Arousa...", en duros combates abertos contra a reacción. Eses combates foron reducindo este grupo armado, con todo foron golpes certos os que se deron contra os golpistas e é que, de feito, semella que Fernández Vázquez, xunto con sete homes do seu comando, chegaría a tomar un destrutor francés C-42 fondeado en augas vilagarcías¹⁹. A resistencia armada para 'O Noé' volverá encadrarse nas forzas regulares republicanas, ao intervir en Valencia unha vez rota a súa agrupación guerrilleira na Galiza.

Como observamos, máxime a través deste último exemplo, o sentir patriótico galego tiña unha presenza transversal en moitos daqueles acti-

19 Estes, tras este golpe, marcharon para Noruega, apoiados por antisalazaristas portugueses.

vistas, non necesariamente circunscrita ao PG republicano. Nesta orde de cousas, nun informe dun PG reconstituído aseverábase nos inicios do ano 1945, por exemplo, que a CNT viña de deixar de ser unha organización sindical apolítica, sinalaban, para ser na Galiza: "...unha forza política de carácter netamente galeguista, compartindo con noso a defensa dos principios fundamentaes do noso ideario: autonomía galega, federalismo republicán, irmandade espiritual, etc."²⁰

Naquel contexto, aliás, diversos patriotas galegos combateron fronte ao fascismo na II Guerra Mundial. Este foi o caso de Xoán Xosé Plá Fernández, afiliado ao Partido Galeguista en 1932 e secretario do PG en Viveiro cara a 1936. Escapado do golpe militar, Plá chegou a Barcelona onde se integrou na Solidariedade Galega Antifeixista que coordinaba Elixio Rodríguez, tras salvarse da prisión a que fora sometido á primeira hora en Celanova. De Barcelona Plá marchou para Francia, despois de os golpistas se faceren con Catalunya en 1939. Ao pouco, Plá Fernández integrouse na resistencia armada fronte á ocupación nazi, até que, en 1944, volveu ao traballo político ligado ao PG reconstituído e, mesmo, ao servizo de intelixencia do Partido Nacionalista Vasco (PNV).

Ora, non hai dúbida de que dos cadros nacionalistas que lograran fuxir da represión, o máis destacado foi Daniel Castelao²¹. De Madrid marchou a Valencia e Barcelona para, finalmente asentarse na Arxentina após un rico periplo americano. Nos inicios da década dos corenta, o vello parlamentario galeguista fíxose definitivamente cargo da representación do nacionalismo organizado en

20 Castro, X. (2000), *Castelao e os galeguistas do interior*, Vigo. Galaxia.

21 Quen se achaba en Madrid cando o Golpe militar se iniciaba tramitando a convocatoria de Cortes no Estado español para someter o Estatuto galego plebiscitado a trámite parlamentar

Carta de Cesáreo Saco a Ben-Cho-Shey no ano 1948 onde o primeiro solicita información sobre os presos do Partido Galeguista e do PNV. Tamén dá conta das accións da guerrilla en Galiza.

Achega económica ao nacionalista galego preso Cesáreo Seco, feita polo responsábel de apoio aos presos do Partido Galeguista, Ben-Cho-Shey

relativa soidade. Desde Nova Iorque, e case no limiar da súa etapa bonaerense, indicou nunha carta ao líder comunista Santiago Álvarez cal era a súa realidade e a situación diante da reconstrución do nacionalismo expatriado: "Yo he sido designado jefe del Partido Galleguista, mientras no pueda funcionar democráticamente en Galicia, y voy a encauzarlo hacia finalidades prácticas y eficientes".

Unha xefatura que asumía o *factótum* do nacionalismo desde unha situación persoal presidida por unha falta patente de recursos económicos; nas súas palabras "...mi lucha por la vida se va haciendo bastante difícil. Estoy capeando el temporal con un pobre paraguas... Por ahora aún no ha llamado el hambre a mi puerta; pero estoy agotando los recursos que supe guardar (lo que me dieron ahí y aquí). Con todo me siento capaz de vencer a Nueva York. Lástima que este casi ciego, porque por lo demás tengo la energía de un joven y nadie me gana en salud y capacidad de trabajo."²²

No marco da reconstrución do galeguismo fóra do país, nomeadamente en América do Sul, tentáronse reartellar proxectos en marcha durante os anos trinta, caso da unidade patriótica dunha tripartita Galeuzca e a formación dun goberno provisorio galego fóra da Terra, andando o tempo o denominado Consello de Galiza²³. Nesta orde de cousas, a inicios de 1942, nunha primeira circular de Castelao aos grupos galeguistas espallados pola xeografía americana, o vello irmán de Bóveda teima en dúas preocupacións. Por unha insiste en que: "...compre que cada grupo estrabrezca inmediato contacto con cataláns e vascos da súa localidade e que actúen con eles [...]

22 Castelao, A.D. (2000) *Obra Completa*, Vigo: Galaxia [p.3420].

23 É, a este respecto, especialmente importante unha carta que envía Castelao a Suárez Picallo o 20 de abril de 1944. Véxase Castelao, A.D. (Op. Cit.) [pp.420-425]

Monforte 18-7-48 3545
Gr. D.
Xosé Ramón

Querido Pepe: Adianto che remito unha carta para o Ramón, e de paso pídgoche me contestes as seguintes cuestións:
 Qué é do Ferrnán?
 Redime o Trésiro?
 Como está o asunto de Morquera?
 Vindes neste vian a Galiza?
 Suponho que a súa reunión empezará a terse de pé, xa que máis ou menos os 8 meses. Qui tal está? Conviñelle a garzanta a Urabel?
 Nos continuamos indo por Navallas, e ceccais continuamos un par de meses máis. Dada que efectivamente por ci que as cousas non andou moi ben; non obstante, nós temos as nosas precaucións tomadas, o que non quita que por calquera cousa nos voltemos a Galicia; por lo tanto, unha vida máis retirada, vivamos e caeque fora do xiplo, a non ser, coa programamos cousas que ti sabes, pero pa-

ran desaparecidos.
 Hacia septiembre procuramos organizar de nuevo o noso traballo, e mantendras estudiamos, lémos e pasamos pol-os lameiros e compostos, e choutamos pol-os montes, do que estábamos tan avidos cando estábamos por Castela.
 Moitas lembranzas a todos os amigos, especialmente a Morquera, i-anda ao Xosé Manuel, que tamén é grande preso.
 Moitas lembranzas do Camilo, do Pedro e de todos os demais pra todos vos, i-ouha forte aperta do teu amigo
 Cesáreo Saco

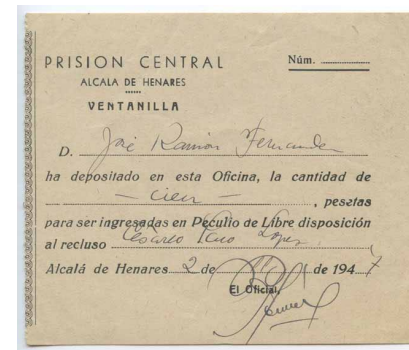
A ver a Michelena, dalle saúdo

obrigados a figurar en aitos de conxunto republicán -nós somos republicáns- sempre debemos falar como galegos, galeguistas e federales."²⁴. Por outra banda, Castelao fai fincapé na necesidade de impulsar un grande congreso que reúna "emigrados e refuxiados galegos."²⁵ Desta volta, nesta carta non hai referencia algunha ao que estaba a acontecer na Terra. Si achamos consideracións neste sentido nunha outra misiva que envía o de Rianxo a Valentín Paz Andrade en 1944. Nesta, e a piques de se constituír o Consello de Galiza, asevera que é preciso contar no país cun grupo estábel e claramente supeditado ás directrices bonaerense:

"Os irmán sobrevivintes -ti, Otero, Román, Plácido e cicáis outros-, debedes xuntaros ou poñervos dacordo para desfiñar a unha perosa, non moi siñificada, pero aitiva e segura, ao que eu poida dirixir para darlle instrucións e telo ao corrente de todo e, ao mesmo tempo, de quen eu poida recibir novas [...]. Necesitamos contar ahí cunha base firme, de grande empuxe para cando chegue o derrubamento totalitario, que debe coincidir co da nosa salvación [...]. Se algunha confianza vos inspiro debedes multiplica-

24 *Ibidem* [pp.382-382].

25 Por certo, encontro que se desenvolveu en 1956 baixo a lenda de I Congreso da Emigración Galega que xa non participa Castelao, finado en 1950.

la, na seguridade de que endexamais vos comprometería [...]."²⁶

Palabras matizadas en carta ao noutro secretario xeral de Ultreya e da Federación de Mocidades Galeguistas, Francisco Fernández del Riego, indicando que os galeguistas no exilio eran os representantes dos que ficaban na Terra, aseverando: "Non se trata de que vós sexades os nosos representantes, senón ao contrario: nós somos eiquí os que vos representan."²⁷

Con todo, o líder galeguista lembra como: "...non hai dúbida de que nós estamos en liberdade e podemos falar libremente en nome da nosa Terra, e velahí por qué este Consello se fai necesario."²⁸

Chegados ao remate da II Guerra Mundial, viñeron as optimistas palabras dos que pensaban nunha III República como consecuencia da su-

26 Castelao, A.D. (Op. Cit.) [p. 426].

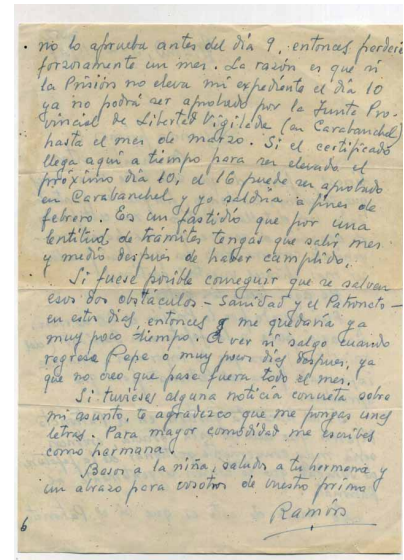
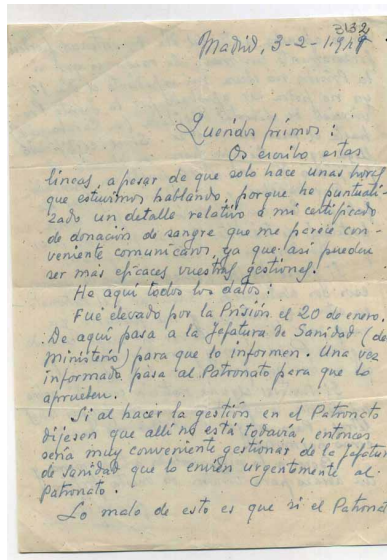
27 *Ibidem* [pp. 485-486].

28 *Ibidem*

Derradeira carta desde a cadea de Ramón Piñeiro a Ben-Cho-Shey e á súa compañeira Isabel Algarra. Estes facíanse pasar por curmáns do primeiro e encargáronse do seu coidado no tempo en que estivo en prisión

posta entrada das tropas aliadas na Península Ibérica para derrotaren a ditadura franquista. Castelao xa non fai referencia ao retorno republicano tal e como falaba até 1945. Retomaba esoutra idea que desde o 1942 vemos nalgunha carta, ou sexa, a posibilidade de volver á Península. Xa non galegos pola 'fronteira portuguesa', senón destacados republicanos para chamaren, ante todo, a atención da opinión pública internacional. Así, aos galeguistas do interior sinalou, nunha longuíssima carta na que trata de alianzas e referentes organizativos, así como prioridades políticas: "...debo revelarvos unha idea que me preocupa e absorve: coído que chegará un intre no que o Goberno republicán teña que amosar a súa diñidade, meténdonos todos nun avión e plantándonos en Madrid. Non esta idea por un acto de valentía, senón de cordura [trátase de] ...poñer a Franco no compromiso de matarnos, prendernos ou volvernos desterrar..." e, acrecenta o nacionalista, dando o seu parecer entrelíñas relativo á resistencia armada: "...pero ese acto conmoería ao mundo e valería por cen guerrillas montesías e por cantas bombas de dinamita se fagan explotar en Barcelona. Teño para min que o ánimo das xentes do interior non está para estrondos nin algeiradas; pero vería conmovido un acto heroico do Goberno."²⁹

Ora, estamos diante un intre en que Castelao será desautorizado por aqueles que desde o interior, desde a Galiza peninsular, se intitulan dirección do Partido Galeguista³⁰. Segundo Xoán Xosé Plá, nunha carta do 1946: "El P.G. está descontento de Castelao al cual se le ordenó que dimitiese la Presidencia del Consejo de Galicia,

rehusando."³¹ Era aquel un contexto de definitiva ruptura entre os de aquí e alén mar ao redor da lexitimidade que tiñan uns ou outros na representación do nacionalismo.

A postura de Castelao e dos exiliados galeguistas en América que ficaban ao seu redor ficaba ligada á lexitimidade histórica do plebiscito do trinta e seis e un traballo e militancia nos anos trinta que levou o galeguismo a unha elevada introdución social, para alén dunha certa representatividade institucional: a posición dos galeguistas do interior tiña como exclusiva apoio o facto de ficaren na propia Terra e poderen axir no país. Os primeiros procuraban posicións e intervencións diplomáticas e político-gobernamentais do poder exiliado; os segundos tentaban o proselitismo a partir dun labor político e, sobre todo, cultural. O certo é, que nin uns, nin outros apoiaron de xeito explícito e firme a resistencia e loita armada. Ora, isto non significa que non houbera recoñecemento algún daquela realidade. Coincidindo co asasinato

do guerrilleiro Manuel Ponte Pedreira cara a abril do 1947, o periódico A Nosa Terra dábase eco dun telegrama oficial español relativo á queda de varios activistas, un deles da CNT nas proximidades da capital galega:

"...un telegrama datado en Madrid anuncia que nos arredores de San lago de Compostela, dous "bandidos" foron mortos e outros dous feridos nun encontro coa Garda Civil e unidades do exército. Non fala das baixas que houbo entre os feixistas; pero é de supoñer que algunha habería [...]. Os mortos son —continúa o telegrama— Norberto Castillo Giménez, 'xefe do segundo grupo de resistencia nacional', e Manuel de la Maza, a quen as autoridades identifican como dirixente da organización clandestina da Confederación Nacional do Traballo. Como se ve os 'bandidos' resultaron ser dous valentes defensores da República."

Esta valorización casa co feito de que, aliás, boa parte dos guerrilleiros, maioritariamente de extracción popular, eran galegofalantes e conscientes das proclamas españoles dos franquistas, cousa que contribuía a tomar ou reforzar, segundo o caso, conciencia (nacional) galega, para alén de proletaria. Esta é unha cuestión de

29 *Ibidem* [p. 601].

30 Á fronte deste PG ficaban Plácido Rodríguez Castro, Francisco Fernández del Riego, Manuel Gómez Román, Sebastián Martínez Risco, Ameijide, Cesario Saco e Ramón Piñeiro.

31 Pereira Martínez, C. (2002) 'César Alvarar Diéguez e o republicanismo galego en Europa', *Anuario Brigantino*, nº 25, Concello de Betanzos [p.328].

O Comandante Soutomaior, José Fernando Fernández Vázquez, na entrada da súa casa. Nado na Póvoa do Caramiñal en 1904 e finado en Caracas en 1986, participou na resistencia francesa contra os nazis e estivo no campo de concentración de Auschwitz. En protesta polo abandono da loita armada saíu do PCE en 1948. Exiliado en Venezuela foi un dos fundadores do DRIL e participou no secuestro do Santa María. Pasou uns anos en Cuba como profesor de universidade e foi membro da secretaria permanente da Organización Latinoamericana de Solidaridade

A MARCHA DA ESPERANZA ALIADA E OS NOVOS TEMPOS. Após a II Guerra Mundial, unha nova orde vai ser construída. Os Estados Unidos de América van saír especialmente reforzados do proceso bélico, imposibilitando no marco europeo, e para alén das medidas aplicadas a Alemaña nacionalsocialista, que na Península Ibérica o fascismo fose derrubado cunha intervención internacional. Ao contrario, andando o tempo, a ditadura dará pasos que contribuirán a que a potencia norteamericana, erixida en xuíz (e parte) a nivel internacional, a recoñeza con normalidade, realidade que se materializará na aceptación daquela España por parte da Organización de Nacións Unidas (ONU) en 1955, despois de condenar o réxime fascista dez anos antes. De inmediato, así mesmo, os propios EUA farán o mesmo a través de Dwight David Eisenhower, primeiro presidente norteamericano que visita oficialmente o Estado franquista español após o golpe militar reaccionario. Obviamente, estes achegamentos procuraban a conformación dun forte bloco anticomunista no marco europeo, para alén de internacional. Cando isto acontecía, estaba a se fraguar unha nova etapa da resistencia armada ao fascismo cunha importante presenza galega e galeguista. Desta volta de ámbito peninsular, foi creada unha organización que respondía ao nome de Directorio Revolucionario Ibérico de Liberación (DRIL). Este Directorio tiña, entre outros activistas, os galegos Xosé Fernández Vázquez, noutrora, como marcamos, alcumado 'O Noé' e Xosé Velo Mosquera.

O primeiro, militante até había pouco do PCE, viña de facer parte da resistencia francesa fronte ao goberno colaboracionista de Pétain e a ocupación nazi. Xunto a outros galegos, como o caso de Manuel Castro Rodríguez, tenente coronel do Estado Maior de Francia, ou o guerrilleiro José García Acevedo, xefe da Primeira División do XIX Exército, entre outros e outras resistentes, Xosé Fernández

foi detido e torturado pola Gestapo e acabou en Auschwitz. Se ben tras a volta á liberdade en 1945 cabía pensar que optaría por un descanso merecido, o certo é que O Noé volveu con forza á militancia políticoarmada activa. Aí é onde se organiza, abríndose a fenda que o iría distanciando do PCE, na Fronte Nazionalista Antifeixista Galega, chegando a ser secretario xeral da Agrupación Militar Republicana.

Tras fortes enfrontamentos co evandito partido, en 1958 dáse de baixa deste: "...por non estar de acordo coa súa liña política de reconciliación nacional e o fracaso da chamada folga nacional de xullo de 1959", para alén do seu crecente sentimento nacionalista galego. O ano en que se deu de baixa o veterano militar foi en que se integre no recentemente creado DRIL. A partir de aquí, abriuse un novo episodio da resistencia armada contra a ilegalidade franquista e a favor da democracia no noso país e o conxunto da Península Ibérica, en que o nacionalismo galego, xa que logo, tivo unha presenza sobranceira. Unha presenza que foi reforzada polo activista Xosé Velo Mosquera quen, á sazón, foi cosecretario xeral da nova organización³². Velo foi quen puxo a este último o alcume de 'Xorxe Soutomaior', chamándose a si mesmo 'Carlos Xunqueira de Ambía' ou 'Jurado A'. diante da acción políticomilitar máis rechamante do grupo, nomeadamente a ocupación do Transatlántico *Santa María*, rebautizado como 'Santa Liberdade'. En todo caso, podemos, en grande medida, responsabilizar Xosé Velo da creación do DRIL, cousa que sabemos estaba tentando botar a andar anos atrás. De

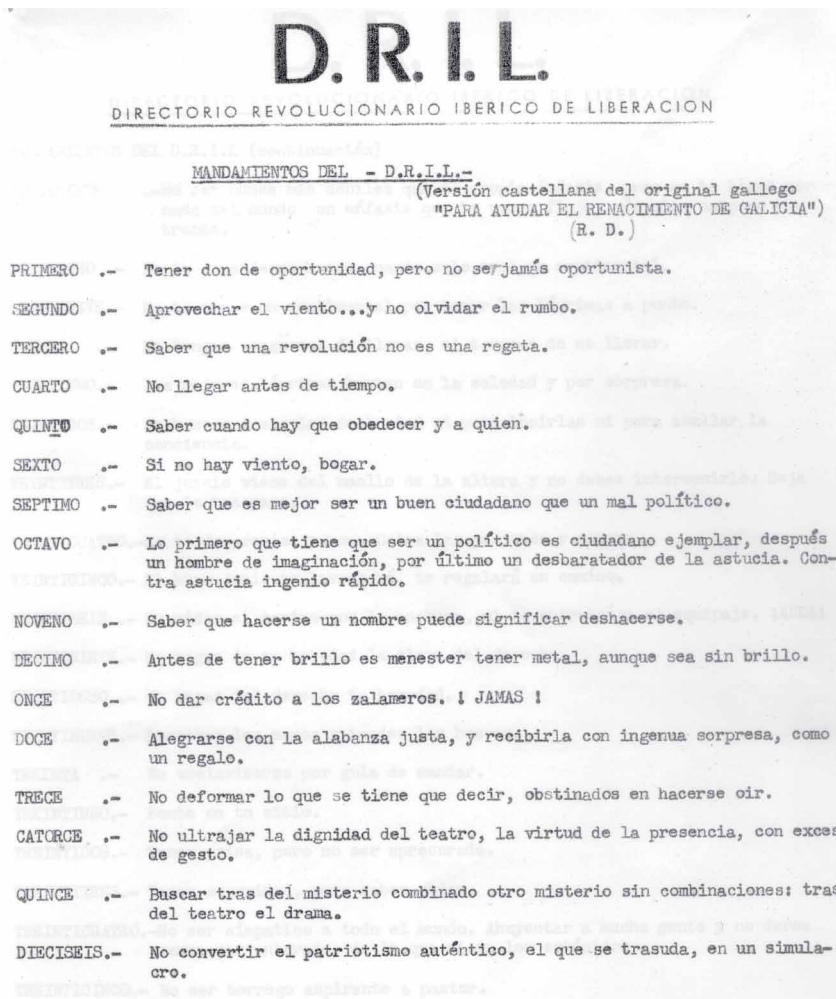
que nos ten falado Francisco Martínez ('Quico') e que ten a ver, mesmo, coa simbiose dada entre a resistencia dos guerrilleiros que facían do monte o seu cuartel, con aquela que estaba ao pé das corredeiras e as rúas. Quico, nesta liña, afirmou en numerosas ocasións como:

"...hai que rematar con esa imaxe romántica e diabólica do guerrilleiro condenado a vivir en covas no monte, illado de toda relación política ou social. Nós durmiamos case todas as noites baixo teito, había moita xente que nos axudaba e daba cobixo e alimento." (Martínez López, 2006)

Esta é unha idea en que insistía profusamente un outro vello guerrilleiro, Francisco Rey Belvís ('Moncho') que indicaba:

"... temos que partir do feito de que a guerrilla é o pobo [...] aínda a xente con máis medo, os sectores máis ignorantes [...] menos politizados [...] estaban na nosa banda. A colaboración do pobo era múltiple [...] dirixímonos sempre a familias pobres, pequenos campesiños ou xornaleiros. Dábannos leite, pan, manteiga. [...] A algúns enlaces dabámoslle cartos por adiantado para que nos mercasen roupa, conservas, menciñas..." (Neira Vilas, 1991: 45-46 e 1976).

32 Militaron os dous na Unión de Combatentes Españóis (UCE), onde estaban encadrados nacionalistas galegos, anarquistas e vellos comunistas, organización que, desaparecida xunto aos restos da Fronte Única Democrática Española (FUDE) da Habana, apareceu como resultante dunha escisión ao propio DRIL.

Primeira páxina dos 47 Mandamentos do DRIL para axudar ao renacemento de Galiza. Arquivo de Xurxo Martínez Crespo

feito, Antom Moreda³³ asegura que, diante da presenza de ambos no I Congreso da Emigración, desenvolvido en Bos Aires en 1956, Velo propuxo organizar unha guerrilla inspirada na experiencia insurxente cubana.

En contraposición, non podemos deixar de lembrar como na Galiza se estaba a reorganizar o galeguismo que pasou a se denominar historiograficamente 'do interior'. Nucleado arredor de figuras como Francisco Fernández del Riego ou Xaime Illa Couto, tiña na figura de Ramón Piñeiro o seu máxime representante. Segundo afirma o autor da monumental tese sobre a controvertida figura de Piñeiro, o de Lugo:

"...ten moi claro o concepto de presentismo político. Nos anos corenta é consciente de que a idea que quedara na oposición clandestina de todo o Es-

tado era que Galiza caera en mans dos nacionais sen dar un só tiro. Para superar esa clandestinidade comeza a reorganizar os escasos colectivos galeguistas que quedaran: os Álvarez, Fernández del Riego, Marínhas del Valle [...]"³⁴

E, neste contexto, todo este grupo non destaca por colaboración algunha coa resistencia armada. Carecemos

34 Entrevista que realizou Pérez, M.S. a Miguel Barros, autor da tese *Ramón Piñeiro, o Partido Galeguista e o revisionismo nacionalista* para o portal Vieiros 4/01/2009, dispoñíbel en: <<http://www.vieiros.com/nova/71132/o-bng-da-acollida-a-persoas-dunha-fasquia-ideoloxica-moi-semellante-a-de-pineiro>>. Véxase Barros, M. (2009) *Ramón Piñeiro e a revisión do nacionalismo: 1943-1981*, Vigo: Galaxia; Velasco Souto, C. (2009) *Piñeiro e o Piñeirismo em perspectiva histórica*, Ames: Laivento e Garrido Couceiro, X.C. (2009) *Piñeiro contra Castela, Castela contra Piñeiro: na loita antifranquista do galeguismo*, Vigo: A Nosa Terra.

de documentación que nos fale abertamente do que opinaban sobre esta posición. Ora, a través do epistolario podemos ver como non simpatizaban co proxecto que representaba o DRIL, ao igual que anteriormente coa guerrilla dos primeiros anos.

Segundo vai pasando o tempo, estes galeguistas van ollando máis lonxe a reinstauración do goberno republicano. Podemos dicir que esta postura é un triunfo máis do franquismo que non só fisicamente, mais tamén política e ideoloxicamente, vence na desmoralizada militancia galeguista do interior. Alén do dito, volvemos atopar vellos desacoirdos, e é que Piñeiro e Velo non se entenderan cando os dous eran membros das mocidades do Partido Galeguista, e agora tampouco houbo novidades ao respecto: o de Celanova seguía fiel a unha liña arredista, engordada cunha posición nitidamente de esquerdas, aínda nestes anos pro-comunistas, posición non compartida polo líder do galeguismo de aquén terra nestes anos, Ramón Piñeiro, quen facía parte dunha postura claramente anticomunista, baseada, ao ver de Miguel Barros:

"...en tres puntos: en primeiro lugar, el era un humanista, cría no home e na súa liberdade; despois afastáboo o desprezo que o marxismo fai das nacións sen historia; e en terceiro lugar, Piñeiro vivira a violencia da guerra civil, e os partidos marxistas galegos nos anos sesenta e setenta non rexeitaban a violencia por completo."³⁵

Fuxía, aliás, de calquera achegamento daqueles movementos influenciados pola URSS, caso de toda a vizosa realidade revolucionara terceirmundista. Fica, pois, enmarcado o que se denomina, ao tempo, aquel galeguismo do interior, na etapa piñeirista, nun europeísmo que parecía superar posicións soberanistas, seica incompatíbeis entre si. En palabras de Xosé Luís Franco Grande, para Piñeiro e os que participaban do seu círculo e proxecto naquela altura: "...ser europeísta quería dicir an-

35 *Ibidem*

tifranquista, era unha maneira de manifesta-la nosa oposición ou o noso desprecio polo réxime de Franco³⁶, onde obviamente a vía insurreccional armada ficaba fóra de todo deseño.

Ora, no interior ía, neste contexto, abrirse unha fenda. En novembro de 1963 constituíuse o denominado Consello da Mocidade, que viña a tentar ser a sección galega e xuvenil do vello Consello de Galiza, lanzado no exilio, como vimos, case vinte anos atrás, e que estaba tentando crear unha estrutura mínima na Galiza. Segundo nos indicou o que fora o Secretario Xeral daquel novo Consello, Antom Moreda, tentábase reorganizar en clave soberanista o galeguismo desde o interior a partir dos chamados da legalidade galega mantida no exterior, chamados como os que o vello deputado galeguista Antón Alonso Ríos facía no marco da colectividade galega e o Consello de Galiza, diante do que aseveraba naquel propio 1963: "...convén moverse en contra dos desinios da reacción falanxista"³⁷. Dado que neste novo organismo convivían quen claramente se colocaba nesta liña, e en chave terceiro-mundista, e aqueles que se situaban na devandita posición piñeirista, acabou rachando en a penas tres meses aquel proxecto. E diante da ruptura non deixaba se ter a súa transcendencia o debate larvado sobre a cuestión armada. O propio Moreda comenta como noutro a división que había no seo do Consello entre os que, coma el, apostaban pola vía do activismo político nacionalista de esquerdas e a posición que algúns deron en chamar 'culturalista', aparecía polo medio a cuestión armada de que os primeiros, particularmente el de xeito puntual, serían partidarios. As tensións deron como resultante en 1964 o (re) lanzamento do Partido Socialista Galego (PSG) e a Unión do Pobo Galego

36 Franco Grande, X.L. (1985) *Os anos escuros I. A resistencia cultural da xeneración da noite* (1954-60), Vigo: Xerais [p. 109].

37 Acta do Consello de Galiza, Bos Aires, 12 de xullo de 1963.

No centro da imaxe Xosé "Pepe" Velo, coñecido co alias de Carlos Xunqueira de Ambía, e á dereita o seu fillo Vítor Velo. Pepe Velo foi Secretario Xeral da Federación das Mocidades Galeguistas en 1935. En 1948 fuxe a Portugal e remata en Venezuela. Forma parte do DRIL e do grupo operativo que toma o buque portugués Santa María –bautizado co novo nome de "Santa Liberdade" entre o 22 de xaneiro e o 4 de febreiro de 1961, acción coa que pretendían chamar a atención internacional sobre os réximes ditatoriais da Península Ibérica.

• Três homens do destacamento rebelde: o do centro é Carlos Xunqueira de Ambria, director-geral do DRIL (órgão libertador).

(UPG). Esta última organización participada polo sector 'terceiro-mundista' do Consello da Mocidade, fronte a un PSG guiado, no inicio, por Ramón Piñeiro, recoñecida ao pouco polos exiliados galeguistas do Consello de Galiza, segundo afirma cara a 1968 Bieito Cupeiro, destacado integrante deste: "...tendo chegado o intre para nós arelado de poder establecer contaitos coas forzas políticas da Terra, (...) sería cometer un erro de contradición non apoiar e recoller a unión deste grupo que se move con anxeios patrióticos nosos (...) non debéndonos de preocupar o esquerdismo deles."³⁸

38 Acta do Consello de Galiza, Bos Aires, 3 de setembro de 1968.

E foi esa UPG a que levou no seu seo a idea dunha resistencia sen tregua ao franquismo, onde a vía insurreccional armada non foi desbotada. De feito, pódese observar a través do voceiro desta organización, o *Terra e Tempo*, como iconograficamente hai unha forte presenza dun claro convite ao desenvolvemento desta vía. Neste sentido, e teorizándose gradualmente esta posición en posteriores anos, o certo é que a UPG chegou a crear, a mediados de 1972 –e inmediatamente despois das importantes folgas operarios de Ferrol e Vigo– un primeiro 'destacamento armado'; destacamento que actuou de xeito puntual e fundamentalmente para 'expropiar' os medios necesarios para a propaganda

Folla voandeira editada no Nadal de 1948 polo Comité de Estudantes Universitarios vinculado ao Partido Galeguista

e a acción política clandestina, ao pular pola defensa dunha maioría social fortemente reprimida polo franquismo, unha realidade que, en xerme, ficaba xa presente desde as loitas populares de Castrelo de Miño³⁹ ■

BIBLIOGRAFÍA DE INTERESE

Álvarez, S. (1988) *Memorias III*, Sada: Edicións do Castro.

Barros, M. (2009) *Ramón Piñeiro e a revisión do nacionalismo: 1943-1981*, Vigo: Galaxia.

Cabana Iglesia, A. (2008) 'Escravo das miñas confidencias... Contribución ao estudo da 'Guerrilla do chao' no rural galego: a rede de enlaces do guerrilleiro Manuel Castro Tellado', en *A Patria Enteira*, Consello da Cultura Galega/Real Academia Galega/Universidade de Santiago de Compostela.

Costa Clavell, X. (1977) *Las dos caras de Galicia bajo el franquismo*, Madrid: Editorial Cambio 16.

Diéguez Cequiel, U-B. (coord., 2010) *A Galiza de Bóveda*, Ourense: Cátedra Alexandre Bóveda/Difusora das Letras, as Artes e as Ideas.

Franco Grande, X.L. (1985) *Os anos escuros I. A resistencia cultural da xeneración da noite (1954-60)*, Vigo: Xerais.

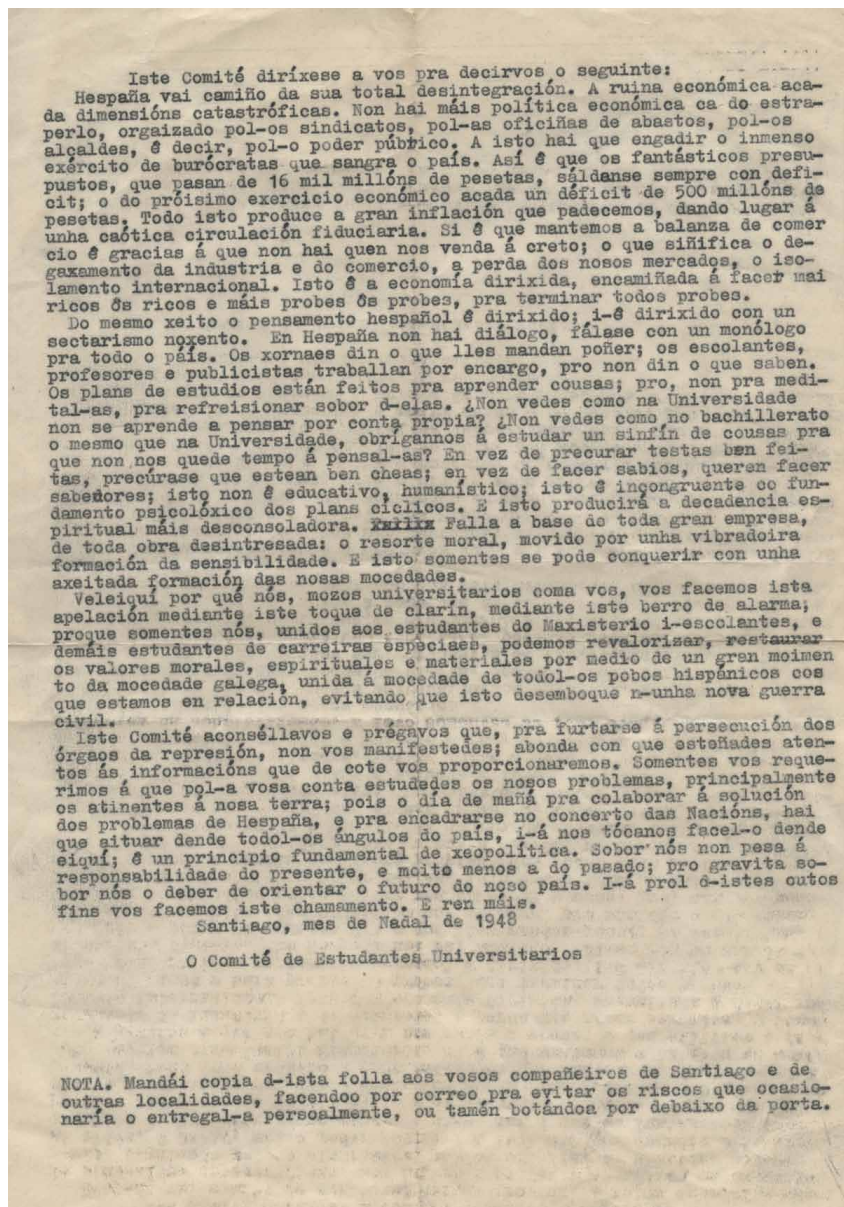
Garrido Couceiro, X.C. (2009) *Piñeiro contra Castela, Castela contra Piñeiro: na loita antifranquista do galeguismo*, Vigo: A Nosa Terra.

Garrido Couceiro, X.C. e Diéguez Cequiel, U-B. (2013) *Do Piñeirismo ao Consello da Mocidade. O nacionalismo galego de 1936 a 1964*, Compostela: Fundación Moncho Reboiras.

Guitián Castromil, J. (2005) 'A Arquitectura da represión: a colonia penitenciaria de San Simón (1936-1944)', en *A Galiza de Ánxel Casal*, Murguía, Revista Galega de Historia, nº 7/8, maio-decembro.

Heine, H. (1980) *A guerrilla antifranquista en Galicia*, Vigo: Xerais.

39 Véxase Diéguez Cequiel, U-B. (2005) 'Xosé Ramón, "Moncho", Reboiras, a pegada inmorredoiro: unha achegada biográfica', en *Galiza, a patria común: caderno conmemorativo en homenaxe a Moncho Reboiras*, Compostela: Edicións Terra e Tempo [pp.13-40].

Martínez López, F. (2006) *Guerrilleiro contra Franco. A guerrilla antifranquista de Galiza-León 1936-1951*, Vigo: A Nosa Terra.

Máiz Vázquez, B. (1988) *Galicia na Segunda República e baixo o Franquismo: 1930-1976*, Vigo: Xerais.

- (2004) *Resistencia, guerrilla e represión : causas e consellos de guerra Ferrol, 1934-1955*, Vigo: A Nosa Terra.

Míguez Macho, A. (2009) *O que fixemos en Galicia. Ensayo sobre o concepto da práctica xenocida*, Ourense: Cátedra Alexandre Bóveda/Difusora das Letras, as Artes e as Ideas.

Neira Vilas, X. (1991) *Guerrilleiros*, Sada: Edicións do Castro.

Pereira, D. e Fernández, E. (2006) *O movemento libertario en Galiza (1936-1976)*, Vigo: A Nosa Terra.

Pereira Martínez, C. (2002) 'César Alvarjar Diéguez e o republicanismo galego en Europa', *Anuario Brigantino*, nº 25, Consello de Betanzos.

Prada Rodríguez, X. (2004) *Ourense, 1936-1939 : alzamento, guerra e represión*, Sada: Edicións do Castro.

Rodríguez Castelao, A.D. (2000) *Obra Completa*, [Epistolario-Tomo IV] Vigo: Galaxia.

Santidrián Arias, V. (2002) *Historia do PCE en Galicia (1929-1968)*, Sada: Edicións do Castro.

Souto, M.X. (1977) *La represión franquista en la provincia de Lugo (1936-1940)*, Sada: Edicións do Castro.

Velasco Souto, C.F. (2006) *Represión e Alzamento militar en Galiza*, Vigo: A Nosa Terra.

- (2009) *Piñeiro e o Piñeirismo em perspectiva histórica*, Ames: Laiovento.